

Melitta Seiler

Melitta Seiler

Brasov

Romania

Reporter: Andreea Laptos

Data interviului: August 2003

Melitta Seiler este o femeie de 74 de ani, care trăiește singură într-o garsonieră într-o clădire care găzduiește de asemenea o biserică creștină. Apartamentul ei, deși mic, este curat, și pe masă se poate vedea un macrame făcut chiar de ea, și de care este foarte mândră. Este încă o cochetă, are grijă de felul în care arată, își vopsește părul blond în mod regulat și ține legătura cu prietenii ei din comunitate, cu fiul ei Edward Friedel și cu familia lui. Nepoatele ei sunt cea mai mare bucurie a vieții ei.

[Familia mea](#)

[Copilăria mea](#)

[Viața religioasă](#)

[Al Doilea Război Mondial](#)

[Deportarea în Transnistria](#)

[Viața mea după Război](#)

Familia mea

Bunicii mei paterni erau polonezi și trăiau în Zablotov [azi Ucraina], dar nu i-am cunoscut niciodată. Bunicul meu a fost recrutat în timpul Primului Război Mondial, și tatăl meu, Iosif Seiler, mi-a spus că a murit cândva la sfârșitul războiului, trebuie să fi fost 1917 sau 1918. Îmi aduc aminte că am văzut o fotografie cu el îmbrăcat în uniformă militară poloneză, dar aceasta s-a pierdut când am fost deportați. Bunica mea s-a numit Melitta Seiler și a murit curând după moartea soțului ei; eu am fost botezată după ea. Tata nu a știut niciodată, dar se zvonea că s-a sinucis pentru că nu a putut suporta moartea bunicului meu. Comunitatea evreiască din Zablotov era destul de religioasă, după cum spunea tatăl meu, iar el era doar un copil pe vremea aceea, și moartea ei nu era un subiect de discutat cu copiii.

Ei au avut doi copii, pe tatăl meu, Iosif Seiler, care s-a născut în 1901, și un alt fiu, născut în 1903; cred că se numea Avram sau Abraham. După moartea mamei lor, bunica lor i-a crescut. Tatăl meu avea 14 ani pe atunci. Nu știu dacă ea a avut sau nu vreun ajutor cât i-a crescut, poate că nu era așa de bătrână, căci în timpurile acelea oamenii se căsătoreau destul de tineri. Au fugit la Viena pentru a scăpa de Primul Război Mondial; bunica lor se temea de cazaci. Cred că bunica s-a întors cu fratele mai mic al tatălui meu la Zablotov, iar el a rămas la Viena pentru un timp, ca să învețe o meserie. Cred că bunica lor a murit în Zablotov.

Fratele tatălui meu a trăit în Zablotov, a fost căsătorit și a avut trei copii: două fete și un băiat. Nu știu ce ocupație avea, dar cred că avea o situație financiară destul de modestă, pentru că s-a căsătorit de tânăr. Pe una din fete o chema Esther, dar nu-mi aduc aminte numele celorlaltor copii. La doi, trei ani după începutul celui de-al Doilea Război Mondial, soția lui a venit la Cernăuți cu doi copii: o fată era bolnavă, și tatăl meu a ajutat-o să intre într-un spital bun sub numele surorii mele. După aceea au trebuit să se întoarcă la Zablotov. Tatăl meu a ținut legătura cât de mult a putut cu familia fratelui său. Au fost uciși cu toții, chiar la începutul războiului.

Îmi aduc aminte foarte puțin despre bunicul din partea mamei, Michael Sternschein. Mama mea mi-a spus că tatăl ei a trăit undeva lângă Cernăuți, și că era destul de bine așezat. Bunica mea - nu-mi aduc aminte numele ei mic - trăia în alt sat, și era săracă, singurul copil al unei familii sărace, dar era foarte frumoasă. Bunicul s-a îndrăgostit de ea, și cât timp i-a făcut curte a continuat să meargă în satul ei călare, doar pentru a o vedea. După ce s-au căsătorit, ea i-a dăruit și copii frumoși. Bunicul meu și-a iubit familia și a adorat-o pe mama mea, deoarece era cea mai tânără dintre copiii lui, cu opt ani mai tânără decât cel mai mic fiu! Ea era doar un copil când ceilalți erau deja căsătoriți. Mama mea îmi spunea că el se trezea de obicei foarte devreme, se ducea la piață și îi cumpăra fructe; obișnuia să i le pună lângă noptieră, pentru ca ea să le găsească atunci când se trezește. El a murit în 1931, când eu eram încă un copil. Îmi aduc aminte că mama îmi spunea că el a murit în același an în care s-a născut sora mea, Erika Esther Ellenburgen. Probabil că avea șizeci și ceva de ani, pentru că avea 42 de ani când s-a născut mama mea. A murit de pneumonie; a insistat să facă baie într-o dimineață rece de februarie, s-a îmbolnăvit și a murit la scurt timp după aceea. Știu de la mama mea că era destul de religios, respecta Sabbath-ul foarte strict, și nu lucra; bineînțeles că se ducea la sinagogă la fiecare sărbătoare mare, și toată mâncarea în casa lui era kosher. Tatăl său sau bunicul său, nu știu exact, fusese ruv [rabin]. Nu știu ce meserie a avut el.

Bunicii mei nu se îmbrăcau tradițional: bunica nu purta perucă, și bunicul nu purta payes. Aveau propria lor casă, dar după ce a murit bunicul meu, bunica a venit să locuiască cu mama mea, Sara Hudi Seiler. Bunica era deja bolnavă de scleroză. Odată era în curte, și eu și sora mea ne jucam. Și a spus „Melitta, adu-mi un pahar cu apă!”. Și după ce i-am adus paharul, mi-a spus „Vrei să-mi dai otravă?”. La un timp după aceea, unchiul meu Max, Max Sternschein, fratele mai vârstnic al mamei mele, a luat-o pe bunica să locuiască la el. Bunica a murit la scurt timp după aceea, pe la șizeci și ceva de ani, pe când eu aveam trei sau patru ani. Îmi aduc aminte că eram în cameră cu mama când a murit bunica, și mama a venit la mine, și-a dat jos măregelele roșii pe care le purta și mi le-a pus în jurul gâtului. Purta deja doliu.

Bunicii mei materni au avut șase copii: cea mai în vârstă era Toni [Antonia] Bernhart, născută Sternschein, care s-a măritat cu un evreu numit Bernhart. Nu știu când s-a născut Toni, dar era mai în vârstă decât mama mea, i-a fost ca o mamă. A murit în Transnistria în anii 1940. A avut două fiice, Sally și Neti Bernhart, care trăiesc în SUA acum, dar nu știu dacă sunt căsătorite. Apoi era Grete Knack, născută Sternschein, care s-a măritat cu un evreu german; era un comerciant de aur și avea o situație destul de bună. Au trăit în Germania. Nu au avut copii. Mai erau de asemenea și trei frați: Moritz Sternschein, care s-a căsătorit. A avut un fiu și două fiice, dar el și familia lui au murit în Transnistria în 1944. Bernhart Sternschein a fost și el căsătorit, și a avut două fiice, Marlene și Antonia. Și mai era Max Sternschein, care era fotograf în Cernăuți. A avut un fiu, Vili Sternschein, și o fiică, Ani. Ea s-a măritat și s-a mutat în Basarabia. A fost ucisă împreună cu soțul ei, dar nu îmi aduc aminte cum îl chema.

Tatăl meu, Iosif Seiler, s-a născut în Nepolokovtsy [provincia Chernivtsi, Ucraina], într-un sat de lângă Cernăuți, unde mama sa venise să-și viziteze niște rude, în 1901. Limba lui maternă era germană, și a studiat într-o școală de chef d'hors d'oeuvre [școală pentru prepararea de aperitive] în Viena. A locuit acolo doi sau trei ani, și după aceea s-a întors la Zablotov, dar nu se mai putea adapta vieții dintr-un oraș mic, așa că a venit să lucreze în Cernăuți. A lucrat într-un restaurant, dar nu gătea, știa doar multe rețete pentru aperitive deosebite, salate, gustări reci cu pește și așa mai departe, și superviza totul. Și nu știu cum, dar o cunoștea pe sora mamei mele, Toni. Și așa i-a fost prezentat mamei mele, Sara Hudi Sternschein. Ea s-a născut în Cernăuți în 1905, iar limba ei maternă era tot germană. Tatăl meu a plăcut-o foarte mult, pentru că era tânără și foarte elegantă. Fusesse în vizită în Germania, la sora ei Grete. Prima oară când a fost avea 16 ani, și a stat un an. Grete a ajutat-o cu o operație la ochi de care mama mea avea nevoie: și-a corectat strabismul la o clinică faimoasă din Dresden. Tatăl meu era un om foarte frumos, cu păr negru și creț, și ochi de un albastru închis, și avea gropițe în obraji. Dar, din păcate, suferea de paradentoză, și și-a pierdut toți dinții încă din tinerețe.

Tatăl meu avea nevoie de pașaport pentru a sta în Cernăuți, și asta costa foarte mulți bani, așa că în cele din urmă a trebuit să se întoarcă la Zablotov. Dar familia mamei mele i-a umplut acesteia capul cu ce bărbat bun era el, că era orfan dar că muncea din greu, și așa mai departe, așa că într-un final mama s-a lăsat convinsă să se mărite cu el. Bunica mea maternă gătea leika - e un fel de prăjitură maronie și pufoasă cu miere pe care evreii din Bucovina o făceau cu ocazia fiecărei nunți sau sărbători importante. Bunicul meu a luat-o pe mama mea și s-au dus la Zablotov, unde a avut loc logodna. Mama mea avea la ea niște bijuterii de la sora ei Grete. I-a dat tatălui meu aceste bijuterii ca să le vândă, pentru a avea banii pentru pașaport. Dar i-a spus lui că nu se vor căsători până nu-și va fi terminat stagiul militar, pe care a trebuit să-l facă în 1926 cred. Desigur că mama mea s-a răzgândit de câteva ori în această perioadă, dar în cele din urmă s-au căsătorit în Cernăuți când el s-a întors din armată.

S-au căsătorit în sinagogă, și s-a făcut și o petrecere elegantă; tatăl meu era îmbrăcat într-un frac, iar mama avea o rochie foarte elegantă de mătase și un voal, și un buchet de nuntă foarte frumos, făcut din trandafiri albi și liliac alb. Tatăl meu nu a avut niciodată cetățenie română, dar a putut să stea în Cernăuți deoarece mama era cetățean român. A trebuit să plătească o taxă în fiecare an pentru pașaportul său, și așa a și făcut până când a început Al Doilea Război Mondial.

Copilăria mea

Eu m-am născut în Cernăuți, în 1929, iar sora mea, Erika, în 1931. Când m-am născut, tatăl meu spera la un băiat, dar am venit eu în loc. Și când s-a născut Erika, el era sigur că o să fie un băiat de data aceea, și-a pregătit chiar și fracul! Dar a fost din nou fată. Cu toate acestea, ne-a iubit foarte mult, și l-am iubit și noi, era un om foarte bun.

Locuiam într-un apartament închiriat într-o casă cu două nivele, și aveam apă curentă și electricitate. Cernăuțiul avea apă curentă și electricitate, poate că lipseau doar în câteva sate. Bunica mea obișnuia să aibă o lampă cu ulei când eram foarte mică, asta îmi aduc aminte. Oricum, casa avea și o mică grădină, așa că eu și sora mea ne puteam juca și afară. Apartamentul avea un hol, două camere, un balcon, o bucătărie, o cămară și o toaletă. Aveam în casă și cutia pentru Keren Kayemet. Aveam cărți în casă, câteva religioase, și foarte multe romane, pentru că asta obișnuia să citească mama mea. Nu îmi aduc aminte autori, dar știu că citea cărți bune, mai ales

clasici, toate în germană; nu citea romane ieftine. Mergea regulat la biblioteca publică în Cernăuți, îi plăceau cărțile foarte mult. Tatăl meu nu avea așa mult timp pentru citit, pentru că lucra până târziu. Mama totdeauna avea două sau trei servitoare, cel puțin până s-a născut sora mea, după aceea a rămas doar o femeie care venea să facă curățenie de două ori pe săptămână. Erau toate rusoaice rutence. Îmi aduc aminte că femeia venea să spele rufele; le fierbea și le călca. Pe vremea aceea aveam un fier de călcat umplut cu cărbuni, ca să-l țină încins. Rufele erau totdeauna apretate și-mi aduc aminte că femeia ieșea pe balcon și venea înapoi, pentru a aerisi cărbunii și a-i ține aprinși.

Erau mai multe familii în acea casă, și cred ca una singură era de evrei. Îmi aduc aminte de o familie, Bendela: erau români, și vorbeau germana foarte frumos. Locuiau deasupra noastră, și fiul lor obișnuia să lege o bomboană sau o bucată de ciocolată de o sfoară și să o lase în jos la noi, copiii. Proprietăreasa, o femeie mai bătrână, nu-mi aduc aminte dacă era evreică sau nu, locuia la parter, cu cei trei fii ai săi. Unul dintre ei era avocat, și o plăcea foarte mult pe mama, și îi făcea curte. Mama avea de asemenea o prietenă din tinerețe, dar se vizitau rar. Mai era un vecin evreu, locuia lângă casa noastră, un avocat, și purta totdeauna un joben. O plăcea pe mama foarte mult, și pe noi, copiii, de asemenea. Oricând mă vedea pe balcon în drumul său către birou, obișnuia să mă întrebe în germană, în glumă, cu un accent comic, „Mellita, was mache die Mama zu Hause?” în loc să spună, Melitta, was macht die Mama zu Hause? [Melitta, ce face mama?], deși vorbea germană perfect. Tatăl meu se poate să fi avut cunoștințe, dar nu prieteni adevărați, nu avea timp pentru așa ceva. Țineam legătura cu rudele mamei mele, mai ales cu unchiul Max, care a avut propria sa casă în spatele Teatrului Național. Ne-a invitat de multe ori acolo.

Erika și eu aveam voie să ne jucăm în grădină când am mai crescut puțin, dar mama mea nu ne-a lăsat niciodată să batem străzile singure. Sora mea era mereu curioasă și independentă; îmi aduc aminte că obișnuia să mai iasă în stradă, și odată era să o lovească o trăsură. Eu eram mai ascultătoare și mai apropiată de mama mea.

Mama mea era o vecină foarte bună, dar nu avea timp pentru vizite: era ocupată cu noi, copiii, sau cu lucrul ei de mână. Asculta radioul – nu aveam televizor pe atunci – sau ne scotea pe noi la plimbare: de obicei în Volksgarden, parcul public din Cernăuți, care era foarte mare, avea chiar și teren de tenis, sau câteodată în parcul public al mitropoliei Cernăuți. Săracul nostru tată, când era liber sâmbătă sau duminică, ne mai scotea și el în Volksgarten. Stăteam pe unul dintre genunchii lui, Erika pe celălalt, și obișnuiam să-l pieptănăm, să-i aranjăm părul, îi făceam tot felul de lucruri, lui și hainelor lui. Dar ne lăsa să ne jucăm; era un om foarte bun și iubitor. Și nu era nici o excepție: în fiecare seară când venea de la muncă, intra în camera noastră, unde noi de cele mai multe ori deja dormeam. Mereu ne punea ceva dulce, bomboane sau ciocolată, pe noptiere. Primul lucru de dimineață, când ne trezeam, era să pipăim pe noptiere, cu ochii încă închiși, știam că trebuie să fie ceva! Prima întrebare când ne trezeam era „Tata, was hast du uns gebracht?”, adică, „Tată, ce ne-ai adus?”. Într-adevăr, era foarte bun.

Situația financiară a familiei era destul de bună până a început Al Doilea Război Mondial. Tata lucra din greu la un restaurant denumit Beer, după proprietarul său. Lucra până seara târziu ca să ne poată plăti hainele, școala și vacanțele.

Tatăl meu nu a fost niciodată în vacanță cu mama mea sau cu noi, din câte îmi aduc aminte, dar ne trimitea pe mama și pe noi undeva lângă Cernăuți pentru cel puțin șase săptămâni în fiecare vară.

Mergeam la mănăstirea Putna [mănăstire pentru călugărițe, localizată în județul Suceava, la 62 km nord de Suceava, construită în secolul XV]. Îmi aduc aminte că ne jucam acolo, că ne cățăram pe muntele de pe care și-a trimis Ștefan Cel Mare săgeata pentru a găsi locul potrivit pentru a-și construi mănăstirea [Nota editorului: Ștefan Cel Mare, domnitor al Moldovei în ultima parte a secolului XV, vestit pentru patriotismul său și războaiele duse împotriva Imperiului Otoman]. Mai mergeam, de asemenea, într-un loc al cărui nume nu-l cunosc, lângă Ceremuș [râu lângă Cernăuți, azi în Ucraina]. Nu era nimic modern, dar era foarte plăcut: stăteam într-o casă închiriată, și mama nu trebuia să gătească și tata ne trimitea pachete cu delicatese. Și când ne întorceam, totdeauna avea un cadou pentru mama. Îmi aduc aminte că odată i-a dat un ceas foarte frumos.

În fiecare primăvară, înainte de Pesach, sau toamna, înainte de sărbători, mama comanda ceva elegant la croitorie pentru ea și pentru noi. Avea gusturi, și era o femeie foarte elegantă, foarte la curent cu moda. Când ieșea la plimbare, purta întotdeauna mănuși și o pălărie. Era pe atunci o rochie foarte la modă printre femei și copii, un model tirolez, care cred că venea de la Viena: dirndl-ul; avea o rochie plisată și mâneci plisate. Se purta cu un șorț mic. Mama ne făcea unul în fiecare vară, și ea avea unul de asemenea. De câte ori ieșeam în oraș, nimeni nu credea că este mama noastră, toți credeau că este dădaca sau o soră mai tânără.

Obişnuiam să merg cu mama la piață. Mergea întotdeauna luna, pentru că luna era milchik [cuvânt în idiș pentru produse lactate]. Piața era un loc foarte pitoresc: țărăncile erau îmbrăcate în costumele lor naționale. Țin minte că femeile din Bucovina, de prin împrejurimile Cernăuțului, purtau hote foarte frumoase, costumele lor naționale. Mama cumpăra o bucată mare de unt, învelită în frunză de brusture, și brânză în formă de boț, pentru că fusese ținută în tifon. Mama cumpăra pasăre miercurea, și o ducea la hakham; pe atunci nu aveam frigider, așa că pasărea trebuia curățată bine și gătită bine. [În localități mai mici, hakham-ul își asuma mai multe funcții în comunitatea evreiască, era shochet, mohel, shammash, etc.] Hakham-ul tăia pasărea, o săra, și apoi o punea în apă. Doar după aceea era gata de gătit. Iar joia, mama ne lua cu ea la piața de pește. Pentru noi era ceva impresionant, pentru că peștii erau aduși vii. Înotau în niște vane mari pline cu apă, iar mama alegea unul, și spunea: ‚Pe ăsta îl vreau!’ Apoi negustorul scotea peștele, îi dădea în cap, și-l dădea mamei, care îl ducea acasă, și îl kosherea. Nu mai țin minte exact ce făcea, dar știu că îl curăța, îl săra și îl spăla în mai multe ape. Era mult mai greu pe atunci să conduci o gospodărie, erau multe de făcut.

Familia noastră nu avea o băcănie favorită: era una pe strada noastră de la care cumpăram lucruri mărunte, dar atunci când aveam nevoie de ulei sau zahăr, tata făcea comandă la magazin și ne era adus acasă totul.

Viața religioasă

Mama era destul de religioasă, gătea mâncare kosher și făcea challah vinerea. Respecta Sabbath-ul, și nu făcea focul, altcineva venea și îl făcea. Tata era de asemenea un bun evreu, dar nu mergea la sinagogă decât de sărbătorile mari. Majoritatea timpului lucra. Dar își întreținea familia, și avea grijă ca mama și noi copiii să avem cadouri drăguțe. De Channukah primeam întotdeauna cadouri, ca această rochie dirndl care ne plăcea așa de mult. De Pesach, curățenia era făcută cu o zi înainte, se căuta chametz, și erau tacâmuri speciale pe care le țineam într-un cufăr în pod. Mama obișnuia să arunce sau să dea de pomană toată mâncarea, ca făina de exemplu, care nu era cumpărată recent. Mama gătea pe o plită care era zidită în perete, iar de Pesach o curăța, o freca,

și punea cărbuni încinși peste, pentru ca să fie kosher. Mama cumpăra mereu o sută de ouă: ouăle fierte tari erau tocate și amestecate cu ceapă tăiată mărunt, ulei și piper. Acest aperitiv se servea cu matzah. Erau întotdeauna oaspeți în casa noastră, sau eram noi invitați la unchii noștri, dar nu mai țin minte dacă tata oficia de Seder. A fost prea demult.

Mergeam la templul mare de ocazii speciale, cum ar fi sărbătorile mari sau o nuntă, și era întotdeauna plin, pentru asta trebuia să cumperi locuri dinainte de la comunitatea evreiască: femeile stăteau într-un rând, iar bărbații în celălalt. Părinții aveau mereu grijă să cumpere locuri înaintea oricărei sărbători mari. Dar erau mai multe sinagogi în Cernăuți, în afară de templul cel mare, și sâmbăta mama ne lua pe noi fetele la cea care era mai aproape de casa noastră. Nu existau diferențe între evreii ortodocși și cei neologi, am auzit de asta pentru prima oară când am venit în Brașov.

De Purim se făceau mai multe dulciuri: noi făceam tradiționala leika. Făceam de asemenea și fluden, care aici în Transilvania cred că se numește kimbla. Acest fluden era oarecum asemănător cu strudelul: era făcut dintr-un aluat care era întins foarte, foarte subțire pe fețele de masă din casă, subțire ca foița de țigară, și care era lăsat la uscat. Apoi era o umplutură din nucă măcinată, amestecată cu zahăr și miere. Această umplutură era învelită în aluat ca un strudel, apoi pusă în tavă și tăiată în bucăți înainte de a fi pusă în cuptor. Se poate servi și cu gem, mama a făcut-o la nunta mea, a fost ceva delicios! Bineînțeles că făceam shelakhmones, pe care le dădeam vecinilor; și ei veneau cu daruri la noi, chiar dacă nu erau evrei, mulți creștini ne cunoșteau sărbătorile și le respectau. Primeam de obicei ouă de la ei când era Paștele ortodox. Îmi amintesc vag că de Purim, oameni mascați obișnuiau să vină în vizită. De obicei erau bine primiți, oamenii nu se temeau să lase străini în casele lor atunci. Mama îmi spunea că măștile făceau haz de gazde, glumeau sau erau ironice, iar gazda trebuia să ghicească cine era în spatele măștii, dacă era cineva cunoscut. Nu-mi amintesc să fi venit în casa noastră, se poate să se fi întâmplat când mama nu era încă căsătorită. Dar era multă bucurie și sărbătoare la noi în casă. Noi copiii nu ne costumam, dar țin minte că erau baluri de Purim în oraș, și că oamenii puteau să poarte măștile pe stradă.

Mama făcea și kirhala, e un fel de biscuite: era un aluat cu multe ouă, cred, și era tăiat în bucăți înainte de a fi pus în cuptor. Se presăra cu zahăr, și când era gata, marginile biscuitului se ridicau, astfel încât arăta ca o corăbiuță. Se topeau în gură, erau delicioase.

În ajunul Anului Nou evreiesc, se făceau mereu mari pregătiri, toată lumea mergea la sinagogă, iar apoi eram invitați la o petrecere a unui unchi sau a unei mătuși, și se mânca și se bea mult. Amândoi părinții mei posteau de Yom Kippur, și eu am postit când am împlinit 13 ani. Dar când s-a întâmplat asta, noi eram deja în Transnistria, așa că mâncarea era puțină oricum. De Sukkot sărbătoream, mergeam la sinagogă, iar lumea dansa cu Torah în curtea sinagogii, însă noi nu construim o sukkah. [Lumea dansează cu Torah de Simchat Torah, care este ultima zi de Sukkot]

Orașul în care am crescut, Cernăuți, era un oraș mare, cultural, foarte cosmopolit. Erau șase sau șapte cinemauri, Teatrul Național, Teatrul Evreiesc, și alte clădiri minunate, cum ar fi Dom Polski, adică Casa Poloneză; puteai găsi chiar și muzică simfonică. Comunitatea evreiască din Cernăuți era foarte mare și foarte puternică, însă nu știu cifre exacte. Exista o sinagogă, foarte frumoasă; țin minte că am fost acolo ultima oară când verișoara mea, Ani, fiica unchiului Max, s-a căsătorit înainte să înceapă al Doilea Război Mondial. Rabinul, nu știu cum îl chema, nu era foarte bătrân, dar era același care o căsătorise și pe mama mea. După ce sinagoga a fost rasă de pe față

pământului în timpul persecuției, înainte de război, rabinul a fost omorât. Erau mikves în Cernăuți, dar noi nu mergeam.

Erau mai mulți hakhamim în Cernăuți, și nici un evreu nu mânca pasăre sau vită dacă nu fusese măcelărită de hakham. Existau de asemenea și mulți funcționari: hakhamim, shochetim, rabbis. [Nota editorului: în comunitățile evreiești mai mici hakhamul își putea asuma funcții diferite, printre ele, și cea de shochet, în acest caz însă, intervievata a omis probabil să spună shochet.] Nu existau cartiere evreiești în Cernăuți, evreii trăiau răspândiți în tot orașul. Evreii aveau tot felul de meserii: croitori, ceasornicari, cizmari, băcani, doctori și avocați, puteau fi orice înainte de 1939, când a început persecuția sub guvernul Goga-Cuza. Și mai era ceva: restaurante evreiești, unele dintre ele cu mâncare kosher. Tata lucra la un restaurant de calitate, foarte central și elegant, unde dădea rețete pentru bufete reci, și mulți oameni importanți intrau să ia un aperitiv acolo. Proprietarul localului era un evreu numit Beer. Mai exista un bine cunoscut restaurant evreiesc, Friedmann. Încă îmi aduc aminte unde era. Dacă m-aș da jos din tren în Cernăuți acum, l-aș mai putea găsi, era „auf der Russichen Gasse”, pe strada rusească. Era un restaurant lacto-vegetarian, și toată lumea din Cernăuți, evrei sau nu, venea la Friedmann, avea minunate delicatese cu produse lactate. Era un loc de întâlnire la modă printre doamne, care veneau acolo, mâncau și sporovăiau pentru două sau trei ore. Și mama ne-a dus acolo de vreo două sau trei ori, și mereu am luat turtă de mămligă, care era foarte celebră. Era o mâncare făcută din mălai, cu o umplutură de brânză și cu smântână lăngă; era ceva nemaipomenit, vă spun! Erau și alte rețete, și toate kosher, nu se servea nimic cu carne.

Obişnuiam să mergem să privim paradele, țin minte 10 Mai, Ziua Eroilor, când regele Carol II a venit la Cernăuți cu fiul său, Mihai. Cred că noi eram eleve în clasa a treia, și mama ne-a îmbrăcat frumos și a venit cu noi; am stat în față, și am văzut trecând caleașca regală și tot alaiul regal. Regele Carol purta un coif cu pene, și Mihai purta o uniformă la fel de frumoasă ca a tatălui său.

Nu am avut Fraulein [guvernanta] când eram mică; mama a avut grijă de mine, cu ajutorul servitoarelor. Apoi am mers la școala primară pentru primele patru clase. Prima clasă de liceu am făcut-o la liceul Sfânta Maria, un liceu de maici. Fiecare liceu avea pe atunci o uniformă diferită, și fiecare elev avea un număr. Jumătate din clasa noastră erau evreice, iar cealaltă jumătate erau românce și poloneze. Aveam și ore de religie, iar noi, evreicele, aveam un profesor de religie evreiască, anti-semitismul nu era o problemă pe atunci. Toate elevele plăteau o taxă, și toate studiau aceeași materie în limba română, cu excepția religiei, bineînțeles. Țin minte că în liceu aveam păr des, frumos, castaniu-roșcat, pe care îl purtam în două cozi. În timpul pauzelor băieții mă fugăreau și mă trăgeau de cozi, spunând: „Melitta, du hast einen Wald im Kopf!”, adică „Melitta, ai o pădure în cap!”

Eram bună la matematică, dar îmi plăceau în mod deosebit literatura și istoria; am citit mult despre pictori și scriitori celebri, mi-a plăcut. Aveam prieteni la școală, dar nu și în afara ei pentru că mama nu ne lăsa să mergem singure prin oraș. Nu-mi aduc aminte nume, a fost prea demult, dar prietenii mei erau și evrei și români.

Al Doilea Război Mondial

Nu am fost niciodată la cheder. Tata mi-a spus mai târziu că a intenționat să ne trimită pe amândouă la un evreu în vârstă să învățăm, dar a izbucnit războiul și nu s-a mai putut. Am

terminat primul an de liceu în iunie 1940, și imediat după aceea au venit rușii. A trebuit să repetăm anul, au adus profesori noi din Rusia și fiecare școală a trebuit să studieze în limba rusă. Rușii au impus și clasele mixte, băieți și fete împreună. La început râdeam, făceam glume pe seama profesorilor, noi nu știam rusă iar profesorii nu știau germană, așa că nu ne puteau înțelege. Dar nu am avut niciodată probleme serioase cu profesorii mei. Am continuat un an și deja în 1941 puteam vorbi rusa.

Tata a cumpărat pentru noi fetele o pianină, și o dată sau de două ori pe săptămână am avut lecții de pian, timp de doi sau trei ani, până a început războiul. Mergeam la o doamnă mai în vârstă, o poloneză, și puteam repeta acasă, pentru că aveam pianina.

Am mers la teatrul evreiesc doar o dată, când eram mică. A fost un mare eveniment, o foarte celebră artistă din teatrul idiș urma să joace și să cânte, Sidi Tal. Mama ne-a dus s-o vedem. Tot ea ne-a dus și la cinema; nu pierdeam nici un film cu Shirley Temple. După ce au venit rușii, era obligatoriu să mergem cu școala să vedem piese rusești, în special de Lev Tostoi. Mi-au plăcut și acestea.

Deportarea în Transnistria

În vara lui 1941 regimul român a fost reinstaurat, și Antonescu a venit la putere. Vremurile erau foarte tulburi, și țin minte că în noiembrie ni s-a spus să împachetăm câteva lucruri într-o desagă și să fim gata de plecare: trebuia să fim gata îmbrăcați când jandarmii români ar fi venit să ne bată la ușă și să ne ia. Jandarmi au venit, și am fost duși într-o parte a Cernăuțului, nu știu exact unde, care fusese declarată ghetou. Eram îngrămădiți, nu mai știu câți într-o singură cameră, și a trebuit să stăm acolo pentru câteva zile; după aceea, au venit jandarmii cu baionete și ne-au dus la gară: ne-au forțat să ne urcăm în vagoane de vite, eram atât de mulți într-un singur vagon încât abia se putea respira. Și acest convoi a mers de la Cernăuți până la Atachi, punctul cel mai nordic al Basarabiei, chiar lângă malul Nistrului. A fost o călătorie de coșmar, iar când trenul s-a oprit, nu ne-au lăsat să coborâm imediat; dar când am coborât, a trebuit să călcăm în noroi, noroi gros care ne ajungea până la genunchi, pentru că fusese o inundație. Lângă șinele de cale ferată era un dâmb, și ne-au obligat să-l urcăm, bărbați, femei, copii și bătrâni laolaltă, cu tot ce aduseserăm cu noi. A fost teribil, oamenii bolnavi sau în vârstă cădeau în noroiul gros, alții îi trăgeau afară. Toată lumea trebuia să ajungă în vârf cu cea ce aveau. Când am ajuns în vârf, ne-au ordonat să lăsăm tot ce împachetaserăm acolo, și apoi ne-au fugărit din nou în josul dâmbului.

Apoi toată lumea a trebuit să urmeze un convoi imens care mergea pe malul Nistrului. Erau mii și mii de oameni pe malul râului, pentru că mai multe convoaie ajunseseră, nu doar al nostru. Era noapte, întuneric, iar mugetul Nistrului era înspăimântător. Familiile erau despărțite, erau voci care strigau, urlau, se chemau unele pe celelalte. Țipetele și urletele erau groaznice în noaptea aceea rece și întunecată de noiembrie. Toți au trebuit să traverseze Nistrul cu barje acelea care transportă căruțe și cai; doar că de data aceasta, erau oameni. Totul a mers foarte încet, și familia mea a stat acolo toată noaptea, până când tatăl meu a dat ceva din ce reușise să salveze, nu știu ce anume, cuiva și am ajuns în sfârșit pe barjă. Se puteau auzi focuri de armă în noapte, țipetele oamenilor care erau aruncați în râu, era groaznic.

Când am ajuns pe malul celălalt al Nistrului, eram deja în Transnistria. Eram într-o suburbie din Mohilev-Podolsk; era un loc cu case mici și dărăpănate, care arătau și miroseau toate ca niște

latrine. Erau atât de mulți oameni care încercau să găsească un loc unde să se odihnească! Noi eram sfârșiți, și am stat în tăcere jos lângă un zid până dimineață. De dimineață, jandarmii ne-au spus, „Toată lumea trebuie să fie gata de plecare!” O femeie, care probabil ajunsese acolo cu câteva zile înaintea noastră, ne-a spus, „Oameni buni, dacă puteți, ascundeți-vă și nu mergeți cu acest convoi!” Era acolo un cuplu de evrei tineri, un pic mai tineri decât părinții mei și fără copii, care veniseră în același vagon cu noi. Când au auzit-o pe femeie, s-au îndreptat imediat spre ieșirea din clădire; sora mea a fugit după ei, iar eu am fugit după sora mea. Când am ajuns în strada principală, m-am întors și am văzut că părinții mei nu erau în spatele meu, așa că m-am dus înapoi. I-am găsit în convoi, înconjurați de jandarmi care strigau la oameni să se miște. Erau mii și mii de oameni în acel convoi, toată strada principală era plină de oameni. Mama a început să plângă, tata a început să strige, „Unde e fata mea?!”, dar sora mea dispăruse cu acea familie de evrei. Santinelele păzeau convoiul, majoritatea erau români, dar țin minte că era și un neamț. Și mama a început să plângă și să se roage, în română și în germană, că a pierdut un copil, că tot ce vroia era să-ți găsească copilul. Nimeni nu s-a uitat la ea, dar mama nu s-a oprit din plâns. La un moment dat, o santinelă tânără, un soldat român, s-a oprit, s-a uitat la noi și a spus: „Veniți cu mine!” Am ieșit din convoi, și ne-am îndreptat spre strada mică unde îi văzusem ultima oară pe acei evrei cu sora mea. N-am mers prea departe, erau prea mulți oameni, dar am văzut-o pe femeie venind către noi cu Erika. Soldatul a văzut că am găsit fata, dar a fost un suflet bun, a spus, de parcă n-ar fi văzut nimic: „Mergeți și găsiți fata, și când o găsiți, întoarceți-vă!”; asta a fost marele nostru noroc, și așa am supraviețuit, pentru că putut sta în orașul Mohilev-Podorsk.

Convoiul a părăsit orașul, și noi am rămas în urmă, cu alți câțiva oameni care au știut că e mai bine să rămâi în urmă. Mohilev-Podolsk nu era un lagăr de concentrare înconjurat de sârmă ghimpată, era un ghetou. În tot orașul nu mai erau evrei ucraineni, fuseseră toți masacrați în Odessa și alte locuri [în timpul ocupației române a Odesei] Puținii evrei care trăiau acolo fuseseră duși peste Nistru. După ce convoiul a plecat și părinților mei nu le-a mai fost frică să iasă, tata a început să caute un loc unde să stăm. Am găsit o ucraineană care ne-a luat la ea; era foarte săracă, și plină de păduchi, se scărpinga tot timpul. Mama mea frumoasă și curată, vă închipuiți, era îngrozită. Am stat acolo doar pentru puțin timp, și apoi am găsit alt loc. Era tot în ghetou, în suburbie, dar casa aparținea unor ucraineni care erau mai înstăriți, aveau o grădină, și vaci. Părinții au vorbit cu proprietarii, și ne-au dat adăpost. Aveau o mică casuță lângă grajduri, cu o mică bucătărie, și o singură cameră, clădită pe pământul gol. Totuși, era curat, și am rămas acolo.

Părinții au plătit chiria cu puținele bijuterii pe care mama le-a putut salva: le cususe într-un mic buzunar în port-jartier. Când ne-au scos din tren, nu au avut vreme să facă percheziție corporală. S-a spus că ucrainenii au fost mari anti-semiți, dar nu a fost o regulă, acești oameni au fost foarte amabili să ne dea adăpost; mai mult, nici nu ne-au cerut o chirie mare, nu ne-au insultat, și ne dădeau niște lapte sau o roșie vara, pentru că muream de foame. Hoziaka, adică proprietara [în ucraineană] avea două fiice: erau un pic mai mari decât noi, dar ne-am împrietenit, nu se purtau urât cu noi; chiar ne jucam împreună câteodată.

Trăiam numai din mălai, și mama făcea un gir, un fel de supă, dar din apă clocotită presărată cu mălai. [Nota editorului: înțelesul de bază al cuvântului akkadian ‚gir‘ este sămânță de roșcov]. Foarte rar puteam face mămăligă, și sora mea, care era răsfățată și făcea mereu mofturi la mâncare, era mereu prima la masă, nu cumva să ia cineva o bucată mai mare. Uneori aveam pâine cazonă, din cauza căreia am făcut icter, și eu și sora mea. Asta ca să nu mai vorbesc de subnutriția

din cauza căreia eu și sora mea am făcut furunculoză: eram pline de puroi, și bietul meu tată ne spăla și ne pansa rănilor.

Am stat acolo timp de trei ani, din 1941 până în 1944, și au fost vremuri grele. Trupe germane au trecut pe lângă casa noastră mică de mai multe ori, dar știam că veneau. Nu știu cum, dar știrile despre ei mergeau întotdeauna repede; ne era atât de frică, ne ascundeam în bucătărioară și nici măcar nu respiram tare, de teamă să nu ne audă nemții. Îmi aduc aminte, în timpul iernii, eu și sora mea ieșeam la poarta casei – casa acestor ucraineni ne părea un palat, deși era doar o casă normală – și vedeam căruțe, pline de cadavre puse unele peste altele ca scândurile, atât erau de slabe; nu știu unde erau duse.

Împrejurul Mohilevului erau lagăre de concentrare, înconjurate cu sârmă ghimpată. Viitorul meu soț, doctorul Jacques Friedel, a fost în unul dintre ele, precum și unul dintre frații mai mari ai mamei, Moritz Sternschein. El fusese în Germania, unde se căsătorise cu o evreică germană, și fugiseră din Germania și se întorseseră la Cernăuți când a venit Hitler la putere. Dar a fost deportat într-unul din aceste lagăre împreună cu soția și cei trei copii. Unchiul și soția lui au murit înainte de eliberare, iar copiii lor au fost aduși la Mohilev. Părinții mei i-au găsit, dar nu au supraviețuit, erau toți bolnavi, cu burțile umflate. Oamenii mureau în timpul verii din cauza tifosului, și iarna de frig și de tifos exantematic. Purtau numai cârpe, erau subnutriți, îi puteai vedea scotocind în gunoaie pentru o coajă de cartof. Condițiile de trai erau dezastruoase; erau viermi și păduchi peste tot. Noi nu am avut niciodată păduchi în toată acea perioadă, și asta datorită mamei: ea era o femeie curată și educată, și în acea casă mică în care am trăit, pune un scaun în fața patului, astfel încât oricine intra, se așeza pe scaun și nu pe pat. De asemenea ne peria părul cu un pieptene cu dinții mici; noi fetele aveam un păr frumos și mama nu ni l-a tăiat. Din câte știu eu, nu au existat execuții în masă în Mohilev.

Timpul trecea, și am fost eliberați de armata rusă în aprilie 1944. Rușii au instalat un tun anti-aerian chiar în spatele grajdului, în grădina în care trăiam. Sunetul era groaznic! Tata a fost înrolat cu forța în armata rusă pentru că nu s-a ascuns cum au făcut alții, și a mers cu frontul până la Stalingrad, după cum ne-a povestit după aceea. Așa că după ce Mohilev a fost eliberat, și s-au răspândit știrile că și Cernăuțiul era eliberat, mama s-a trezit singură, cu două fete și fără tata. A trebuit să mergem pe jos până la Cernăuți, doar când ajungeam într-o gară mai puteam să mergem cu trenul câteva mile. Convoaielor rusești nu le păsa prea mult, ne lăsau să călătorim cu trenurile de marfă. Am mers și am călătorit timp de vreo două săptămâni, cred, și când am ajuns acasă, toate trei eram pline de păduchi. Ne-am găsit apartamentul, era complet gol, cu excepția unui pat de fier, unde am dormit toate. Nu știam, dar apartamentul fusese folosit de niște ruși, și într-o noapte ne-am trezit cu câțiva dintre ei în cameră. Ne-a fost frică să nu ne violeze; eu aveam deja 15 ani, eram o fată frumoasă, mama era și ea o femeie frumoasă, sora mea era cam slăbuță, dar eram trei femei fără apărare. Eram îngrozite, dar au fost oameni cu inimă bună, ne-au lăsat în pace.

Viața a fost grea în acei doi ani, din 1944 până în 1946. Noi fetele am mers la școală și am învățat în rusă. Unchiul meu Max Sternschein, care nu fusese deportat, ne mai ajuta cu ce putea. Niște permise de rezidență în Cernăuți fuseseră emise de autoritățile române, contra unor sume imense de bani, și cred că unchiul meu a făcut rost de bani cumva. El a avut noroc, pentru că unii evrei au fost deportați mai târziu, chiar dacă plătiseră o grămadă de bani să rămână. Când rușii au venit, în

1940, Ani tocmai terminase liceul, își dăduse bacalaureatul. Și rușii au obligat pe toată lumea care terminase liceul să meargă în Basarabia să fie învățători. Unchiul Max era disperat, dar nu a putut face nimic. Așa că a măritat-o pe Ani în grabă cu un student la medicină, unul dintre pretendenții ei, așa încât să nu fie singură și fără nici un fel de protecție acolo. Dar a venit frontul german, și au fost masacrați acolo, nu s-a mai auzit nimic de ei vreodată. El încă mai spera să audă vești de la Ani, fiica lui. Unchiul Max a trimis oameni să o caute, iar mama întreba pe toată lumea care mergea în sau venea din Basarabia, și răspunsul era mereu același: nici un evreu nu fusese lăsat în viață. I-a fost foarte greu unchiului Max să accepte acest lucru, își adora fiica.

În principal trăiam din ceea ce mama lua de la alți oameni. De exemplu, cineva îi dădea o rochie pe care nu o mai purta, și ea mergea la piață și o vindea pentru câteva ruble, și aceia erau banii noștri de pâine. Unchiul Bernhart, care fusese deportat, s-a întors cu soția și copilul; au mai avut un copil în Cernăuți după ce s-au întors, și puțin după aceea au plecat în Israel. Dar noi nu puteam merge nicăieri; îl așteptam pe tata. Tata a reușit să ne trimită un pachet cu haine, și în 1946 s-a întors acasă.

Viața după Război

În același an am plecat la Brașov, era un fel de decret că evreii puteau pleca în România dacă aveau cetățenie română; țin minte că am împlinit 17 ani când am pus pentru prima oară piciorul în acest oraș. Nu noi aleseserăm acest oraș, am fost trimiși aici. Aveam deja experiență cu rușii din Cernăuți, știam de ce erau în stare, așa că nu am ezitat să venim în România. Am avut două exemple: prima oară când au venit, în 1940, erau niște oameni bogați în Cernăuți, unii dintre ei evrei, unii români. Au fost duși în Siberia [așa numitele gulaguri] și nu s-a mai auzit nimic de ei vreodată. Apoi, când ne-am întors din Transnistria, în 1944, NKVD-ul bântuia pe străzi și făcea raiduri în case noaptea, și lua oameni la minele Doneț. [Doneț, sau Donbass, cum mai este numit, este locația unui important bazin carbonifer și regiune industrială din Ucraina de est, în câmpia râurilor Doneț și Dnieperului de Jos.] Nu conta pentru ei dacă le spuneai că ești evreu și că tocmai te întorsesei din deportare; nu le păsa.

Într-o noapte, au venit în casa noastră, dar cum noi locuiam la etajul întâi, i-am auzit sunând la ușile vecinilor mai întâi. Mama știa cine era, așa că a fugit în picioarele goale și în cămașa de noapte în pivniță. Ea s-a ascuns și eu am deschis ușa. Purtam un halat de casă de mătase neagră, un cadou de la mătușa mea, Grete, și probabil arătam ca o tânără femeie, astfel încât NKVD-ul a vrut să mă ia. I-am spus că sunt elevă, dar nu m-a crezut, și i-am arătat carnetul de elev și în cele din urmă m-a lăsat în pace. N-o să uit niciodată acea spaimă! Erau oameni care efectiv săreau de la balcon când NKVD-ul venea la ușa lor, a fi făcut orice să nu fie duși în Doneț, așa că știam destul de bine cine erau rușii. Cu prima șansă care am avut-o să plecăm din Cernăuți, am plecat.

Viața era grea aici în Brașov, pentru că trăiam în aceeași casă cu niște români, și eram atât de îngrămădiți, eram mai multe familii în aceeași cameră. Împărțeam camera cu încă o familie, și la în început dormeam pe jos, apoi am reușit să construim un pătuț și am dormit acolo. După un an sau doi familia care trăia cu noi s-a mutat. Părinții mei au continuat să stea acolo, dar noi fetele am plecat într-un final: eu m-am căsătorit, Erika a plecat la facultate la București, unde a studiat limbile străine, rusa și engleza. Părinții mei nu au depășit niciodată cu adevărat trauma de a fi fost deportați. Se gândeau doar la binele nostru, nu la al lor: vroiau ca noi să avem mâncare bună, haine, dar tata nu s-a gândit niciodată să cumpere un apartament, deși atunci ar fi fost posibil, cu

un împrumut. Tata era directorul unui laborator alimentar, și mama era casnică.

Am vrut să emigrăm în Israel, eram o familie tânără; tata a depus dosarul, dar nu a primit aprobare, și nu știu dacă a mai încercat încă o dată. Nu știu care au fost motivele pentru refuz. Unchiul Bernhart a plecat cu familia în Israel din București în 1947, dar nu știu cum au reușit. Unchiul Max a plecat la Buenos Aires cu soția lui Suzie și cu fiul Vili; au reușit pentru că Suzie avea niște rude acolo, și au ajutat-o. Despre Vili nu știu decât că s-a căsătorit cu o evreică care era de asemenea din România, și că a devenit șlefuitor de diamante.

Eu și Erika am terminat liceul aici în Brașov. Eu am terminat zece clase de liceu la seral, și după aceea, la 19 ani, mi-am găsit de lucru. Deși eram destul de săraci, mama nu vroia ca noi să ne neglijăm educația. În primii doi sau trei ani după ce am ajuns în Brașov, am luat lecții particulare de literatură și limbă germană cu o profesoară. După aceea am învățat engleza cu o profesoară, dna Rathaus. Era destul de scump, dar am luat lecții cu ea timp de vreo opt ani, le-am întrerupt doar când eram aproape să nasc pe fiul meu.

După ce a terminat facultatea, Erika a fost profesoară de rusă aici, în Brașov, și s-a căsătorit cu un evreu, Alfred [Freddie] Ellenburgen în 1959. Au avut o căsătorie bună, și au un fiu, Marcel. Marcel s-a căsătorit cu o româncă, Iulia, și acum trăiesc în Israel, unde au doi băieți.

Am lucrat timp de trei ani la contabilitate, la T.A.P.L., care era organizația de stat care conducea restaurantele și industria alimentară. Între timp, am făcut niște cursuri de contabilitate, și dl Rathaus, soțul profesoarei mele, care era farmacist, m-a ajutat să găsesc un post de contabilă la Centrofarm. [Centrofarm era compania farmaceutică de stat care avea filiale în toată țara] Am lucrat acolo trei ani, până în 1955. Nu am avut probleme pentru că eram evreică în nici unul dintre aceste locuri.

Am fost norocoasă că mi-am făcut prieteni buni printre tinerii din comunitatea evreiască de aici. Erau Pișta Guth, Brauning, Loți Gros, și câțiva dintre colegii lor de liceu. Ne-au plăcut mult, pe mine și pe sora mea, așa că ne-au introdus în cercurile lor și în Gordonia, o organizație sionistă. Erau foarte prietenoși, ne invitau la petreceri de five o'clock și așa mai departe. La Gordonia era un doctor tânăr, Bernhart, care mă plăcea mult, mă curta, și el mi-a făcut cunoștință cu un prieten de-al lui, doctorul Orosz. Și doctorul Orosz mă curta, mergeam la plimbare, și în timpul unei plimbări ne-am întâlnit cu doctorul Jacques Friedel, viitorul meu soț. Jacques s-a născut în Câmpulung Moldovenesc, dar studiase medicina la Cluj, și fusese repartizat la Brașov.

Ne-am căsătorit în octombrie 1953, în Brașov, la sinagoga neologă de aici. A fost o nuntă frumoasă, cu chuppah, au venit cei doi hakhamim din Brașov, am avut mulți invitați, prieteni și colegi de la serviciu, trei domnișoare de onoare, un cor, și s-a cântat la orgă. Țin minte că un bijutier, Weinberger, a venit să cânte pentru mine, avea o voce frumoasă. Am avut o rochie splendidă, și un buchet Biedermeier, făcut din 35 de boboci de trandafir. Coronița era și ea făcută din flori mici. Petrecerea a fost la un restaurant, am avut o formație, și doar mâncare kosher, bineînțeles; a gătit mama, și a făcut și faimosul fluden din Bucovina.

Fiul meu, Edward Friedel, s-a născut în 1955. Soțul, fiul și cu mine trăiam aici, unde locuiesc astăzi, într-o singură cameră, pe care am primit-o când Edward avea un an. După ceva timp, căsătoria cu soțul meu s-a destrămat, așa că am divorțat în 1966, mi-am luat din nou numele de fată și am

Început să lucrez la universitatea din Brașov, la facultatea de silvicultură, unde eram funcționară. Am lucrat acolo 28 de ani, până m-am pensionat.

Nu am fost niciodată membră a partidului comunist, nimeni din familie n-a fost. Ne țineam gurile închise, dar nu eram de acord, bineînțeles, cu ce se petrecea. Trebuia să participăm la toate manifestațiile de 23 August sau 1 Mai, mai ales că eu lucram la universitate și acolo era un accent mai puternic pe propagandă. Trebuia chiar să coasem slogane pe pancarte, cum ar fi „Trăiască comunismul!” , „Trăiască Ceaușescu!”

Fiul meu n-a avut probleme la școală pentru că era evreu, puteam merge la sinagogă și respectam sărbătorile mari acasă. Dar nu am mai respectat kashrut, era prea greu. Și soțul meu și eu eram religioși, aprindeam lumânări în fiecare vineri și spuneam rugăciunea, curățam casa de Pesach. Însă nu l-am costumat pe Edward de Purim. Edward a luat niște lecții de Talmud Torah cu cineva de la comunitate, nu mai știu cu cine. Nu a studiat cu tatăl lui, dar trebuia să știe câteva lucruri pentru bar mitzvah.

Fiul meu Edward era un dușman convins al regimului comunist de când era în liceu, și i-am spus să aibă grijă ce spune sau ce face, pentru că putea să aibă probleme serioase. Dar el insista că vrea să plece în Israel. Așa că de vreme ce era în grija mea, i-am sus că trebuie să termine facultatea mai întâi, și apoi dacă mai vrea să emigreze, eu nu o să-i stau în cale. A făcut așa cum i-am spus, inclusiv serviciul militar. Eu am fost cea care a insistat să-l facă, am crezut că-l va face mai bărbat, pentru că a fost destul de răsfățat în copilărie, dar a fost o greșeală din partea mea. Tatăl lui, care era doctor, i-ar fi putut da niște hârtii că era bolnav și ar fi putut evita serviciul militar, dar l-am amenințat că îl denunț - pe fostul meu soț - dacă face așa ceva. Așa că Edward a terminat liceul, a fost pontonier și santinelă la o închisoare în Brăila. Mi-a spus că erau o mulțime de bătaii, cu cuțite chiar, printre militari. Dar a reușit, și apoi a mers la facultatea de industria lemnului, în Brașov. Tot acest timp, Edward a locuit cu mine. Dar condițiile noastre de trai erau groaznice, nu aveam o toaletă a noastră sau un hol; așa că m-am hotărât să fac ceva în privința asta, am luat aprobările necesare și am început să construiesc o toaletă și un hol. L-am trimis pe Edward să stea cu tatăl lui tot acest timp, era așa o mizerie că nici nu puteam să gătesc ca lumea. În acea perioadă, Edward s-a încurcat cu o fată, o colegă de la universitate. Familia ei era înstărită, și au ajuns să locuiască împreună în apartamentul ei. După ce Edward a terminat facultatea, a vrut să se căsătorească cu ea. Eu nu prea am fost de acord, pentru că era pe atât de vanitoasă pe cât era de frumoasă, dar eram de modă veche: dacă au trăit împreună, trebuie să se căsătorească, m-am gândit eu. Așa că s-au căsătorit, și au stat împreună doi sau trei ani. Între timp, ea s-a angajat la decanatul universității, unde întâlnea o grămadă de studenți străini. Și a sfârșit cu un grec, cu nouă ani mai tânăr ca ea, și s-a terminat căsătoria. Edward a fost foarte afectat, a avut o cădere nervoasă. Era atât de rău, că a trebuit să-l internez în spital pentru două săptămâni, și să-l hrănesc bine, ceea ce pe atunci era o adevărată problemă - pentru ca să-l pun pe picioare. [Nota editorului: mâncarea era puțină în ultimii ani ai regimului comunist; pâinea, laptele, carnea se dădeau cu cartelă] A stat și la Pârâul Rece [stațiune și sanatoriu în Transilvania] pentru două săptămâni, și după aceea a fost din nou sănătos.

În 1986, a venit la mine la birou și mi-a spus, „Mama, stai jos. Am decis să emigrez în Israel, și ține-te rogo minte ce mi-ai promis!” Așa că oricât de greu mi-a fost să-mi las singurul copil să plece, am făcut-o. Tatăl lui nu a fost deloc de acord, dar Edward era hotărât, și în șase luni, cred, a plecat. Nu

am vrut să plec cu el, aveam prietenii mei aici, viața mea, și el era abia la început.

S-a stabilit în Beer Sheva, și în același an, a întâlnit-o pe Alice. Era o evreică sefardă, care lucra la o bancă. Toate economiile lui Edward erau 50 de dolari, și s-a dus la bancă să vadă cum putea investi banii, și așa s-au întâlnit. S-au căsătorit anul următor, în 1987. Eu am crezut că e prea devreme, dar a avut mare noroc de data asta. Alice e o femeie frumoasă, deosebită și generoasă, și o mamă devotată pentru copiii lor: au două fiice, Orly, născută în 1988, și Sigal, născută în 1989. I-am spus asta, că oricât de bună ar fi viața lor în rest, ar trebui să se considere bilionar, pentru că are copii așa frumoși și sănătoși, și așa o soție bună. Edward lucrează ca inginer la o companie bună, deși recent a trebuit să-și găsească o nouă slujbă pentru că compania la care lucra a concediat oameni și el a fost printre cei concediați. Însă a găsit foarte repede o altă slujbă, chiar ceva mai bun.

M-am bucurat să aud despre nașterea statului Israel, în ciuda tuturor obstacolelor și politicilor ostile, împotriva evreilor, pe care le-am văzut de-a lungul anilor. Am fost în Israel de mai multe ori, chiar înainte de 1989. În 1975 am fost în vizită la niște prieteni de-ai mei. Sunt o familie, doctorul Stern cu soția, evrei din Brașov, care au plecat în Israel cu ceva timp în urmă, în 1954 cred. Dar mai întâi am fost în Netanya, să vizitez familia Kirschner, pe Karol și Chaia. M-am împrietenit cu ei într-un mod foarte original. Eram în autobuz, în drum spre Poiana Brașov [Poiana Brașov este cea mai renumită stațiune de schi a României, localizată la 12 km de Brașov], și am auzit un cuplu vorbind în engleză. Am intrat în vorbă cu ei, și am aflat că sunt evrei din Israel. Originar veneau din republica cehă, dar fugiseră din țară ca să scape de Hitler când erau încă tineri. Erau încă tineri când se întâmpla asta, douăzeci și ceva de ani, și au ajuns în India, unde au luptat în legiunea a noua ebraică, condusă de Moshe Dayan. M-au plăcut mult, m-au scos în oraș, și când au plecat, m-au invitat în Israel. Așa că am mers să-i vizitez pentru două săptămâni. După aceea am fost în vizită la doctorul Stern, care era în Beer Sheva. M-a impresionat tot ce am văzut la muzeul Israelului. Toți prietenii mei m-au răsfățat, am fost foarte impresionată că oamenilor nu le era frică să spună ce gândesc, să se întâlnească pe stradă, de nivelul de trai. Am mai mers o dată în Israel în 1983, înapoi la familia Stern. Apoi am mers să-i vizitez pe Edward și Alice, care trăiau în apartamentul ei pe atunci; o dată am fost în 1997 și a doua oară anul trecut. S-au mutat într-o vilă foarte frumoasă.

Ascultam radio Europa Liberă acasă, după ce am divorțat, deci din 1968 încolo, pentru că aveam mai mult timp liber. Puneam radioul lângă sobă și îl dădeam încet, și ascultam și croșetam în același timp, mai ales noaptea; favoritul meu era Nicolai Munteanu [era un bine cunoscut reporter român care lucra la Europa Liberă în Munchen, unde erau sediul Europei Libere, și care făcea emisiuni despre politica românească.] Așa am auzit știrile despre Israel. [Nota editorului: războiul de șase zile și războiul de Yom Kippur]

Tata a murit în 1989, era în timpul revoluției [revoluția română din 1989], și mama a murit la șase săptămâni după el, în 1990. Amândoi sunt înmormântați în cimitirul evreiesc. Din cauza timpurilor tulburi, nu am putut să aduc un rabin sau un chazzan la înmormântarea tatei, a fost doar un minyan și cineva a spus kaddish, dar când a murit mama am sunat la București și au trimis un chazzan să spună rugăciunea. Țin Yahrzeit, nu știu data după calendarul evreiesc, dar aprind lumânări de ziua lor și în zilele în care au murit. Am ținut doliu 14 luni după părinții mei, un an pentru fiecare; chiar și lenjeria era neagră - obicei din Bucovina. Am stat shivah opt zile după ce au murit, îngenuncheam într-un colț pe pământul gol și plângeam, și după opt zile am chemat-o pe

sora mea și am înconjurat casa. Erika nu a stat shivah și nici nu a ținut doliu.

M-am bucurat când a izbucnit revoluția din 1989, speram să vină timpuri mai bune; dar tata murea, și mama la fel, așa că a fost o perioadă neagră pentru mine. Am văzut toate evenimentele la televizor, pentru că nu am ieșit afară: se auzeau focuri de armă și mi-a fost frică.

Nu sunt sigură că lucrurile s-au îmbunătățit, însă cu siguranță s-au schimbat. Bineînțeles, e o ușurare să poți spune ce gândești, să nu stai la coadă pentru trei ouă cinci ore și apoi să nu le iei, și am avut noroc cu o lege anume, care recunoaște că am fost deportați și ne dă niște avantaje: 12 călătorii gratuite cu trenul, abonament radio-TV gratis, bilete de autobuz gratis, ceva medicamente gratuite și o mică pensie. Dar mizeria de pe străzi, lipsa de civilizație pe care o văd, anti-semitismul, astea sunt tot mai prezente.

Primesc o pensie de la germani, nu mare, dar ajută. Am fost implicată în comunitatea evreiască, îmi plăcea să fac vizite la birouri, să duc niște prăjituri acolo, asta cel puțin până anul trecut, când am avut un violent atac de cord și aproape am murit. Dar mă bucur că sunt în viață: am o familie minunată. Am făcut o grămadă de lucru de mână în ultimii ani, am făcut niște goblenuri minunate. De asemenea mergeam la concerte, sau în excursii, dar acum trebuie să am mai mare grija de sănătatea mea.